

УДК 340.1:340.141(477)

DOI 10.31392/NPU-nc.series18.2025.47.06

Макарова О. В.

ЗМІСТОВНІ КОМПОНЕНТИ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА ЯК НЕВІД'ЄМНА СКЛАДОВА УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ ТРАДИЦІЇ

У даній статті розкривається проблема змістовних компонентів принципу верховенства права в контексті української правової традиції. Застосовано історико-правовий підхід, який дозволяє простежити, як розвивалися окремі фрагменти, компоненти, ідеї, положення, принципи, що входять до змісту принципу верховенства права, в тягlostі національної правової традиції. Наголошено, що принцип верховенства права є багатограним, змістовно дуже багатим феноменом. Він не є статичним явищем, а динамічним, змінюваним, відкритим новаціям. З'ясовано, що національна правова традиція здатна істотно впливати на правовий розвиток народу, визначаючи його напрямки та пріоритети.

Обґрунтовано, що, починаючи з епохи княжої України, в правовій культурі праукраїнців почали розроблятися окремі аспекти змісту верховенства права. Зокрема, в правовому звичаї здійснювалися пошуки рівної міри справедливості для суб'єктів права, стверджувався принцип єдності права та моралі, в основу права клався принцип спільного блага, цінувалася добросовісність та мудрість. У низці пам'яток правової культури звучать ідеї природного права, справедливого суду, справедливого князя, відповідальності за долю народу, обов'язок захищати підданих, шанувати їх життя та гідність тощо. Ці ідеї, дотичні до змісту верховенства права, розвивалися в контексті юснатуралістичної парадигми, яка залишилась основою правового розвитку українців в наступні епохи.

У Литовсько-Руській та Козацькій державах будуть розвинені такі змістовні складові верховенства права як: принцип невідчужуваних природних прав народу та людини, принцип справедливого правителя, справедливого суду, принцип поваги до людської гідності та національної ідентичності тощо. В епоху втрати державної незалежності розробки проблеми верховенства права продовжували розвиватися неофіційно. Нині важливо в правовій реформі використати цінні ці надбання національної правової традиції.

Ключові слова: право, мораль, юснатуралізм, природні права людини, верховенство права, національна правова традиція, принципи права, загальнолюдські цінності, реформи права.

Постановка проблеми. Проблема ствердження принципу верховенства права як на міжнародній арені, так і в національному правовому просторі стала в сучасних умовах особливо актуальною. На міжнародній арені це загострення проблеми зумовлено посиленням наступом світових диктатур на демократичні цінності, які є водночас правовими, і які відносяться до змістовних стрижневих компонентів верховенства права. Цей наступ на основи людського буття прогресивними силами людства необхідно зупинити. Не менш важливою є проблема здійснення вимог верховенства права для сучасної правової реальності України. На жаль, не дивлячись на широкомасштабне вторгнення РФ на українські території, вимоги принципу верховенства права аж надто часто порушуються найперше представниками державної влади та її громадянами, реформування правових інституцій, які зобов'язані стверджувати змістовні риси верховенства права, проходить дуже неефективно, що має наслідком масове порушення прав людини, зниження довіри громадян до державної влади, послаблення національної безпеки тощо.

На противагу скептикам, які ототожнюють принцип верховенства права з принципом верховенства закону, якого в чинній Конституції України не закріплено, мислили, що верховенство закону – це і є верховенство права, а, оскільки українці традиційно закони зневажають, то верховенству права в українській правовій сфері перспектив немає, вважаємо, що українська правова традиція змістовно наповнена елементами верховенства права і їх треба, дослідивши, використати як основу для сучасних перетворень.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Різні фрагменти, аспекти, питання, положення зазначеної проблеми були і є предметом дослідження низки українських науковців.

Заслужують на увагу напрацювання таких науковців, як: В. Авер'янова, Н. Бордун-Комар, С. Головатого, Д. Гордієнка, В. Градової, О. Грищук, Ю. Гуцуляк, Ю. Євтошук, М. Козюбри, М. Патей-Братасюк, Т. Чепульченка, С. Шевчука та ін. [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14], а також зарубіжних авторів: Р. Алексі, Б. Бікса, П. Гаудера та ін. [15; 16; 18]. У їх роботах знайшли своє висвітлення: трактування верховенства права, його змістовних складових, функції, місце серед інших правових принципів, співвідношення верховенства права зі стандартами права, проблема реалізації цього загального принципу права в сучасній Україні тощо. Окремі напрацювання зроблено українськими авторами по проблемі визначення поняття національної правової традиції, її ідентифікаційної функції, структурних компонентів, ідеї верховенства права в українському праві тощо. Проблема змістовних компонентів верховенства права в контексті національної правової традиції досліджено поки що недостатньо, тому розробка її сьогодні необхідна.

Мета та завдання дослідження – на підставі дослідження наукової літератури по зазначеній проблемі показати місце і значимість змістовних компонентів принципу верховенства права українській правовій традиції, а також можливості застосування їх в реформуванні правової сфери нинішньої України.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні переважна більшість українських правників відносять принцип верховенства права до загальнолюдських принципів права і вважають його своєрідним мегапринципом, який змістовно і структурно є складним і багатограним [2; 4; 5; 6]. Науковці, які працюють в руслі природно-правової доктрини, відрізняють його від принципу законності, вважаючи другий принцип елементом змісту мегапринципу. Юснатуралісти наголошують, що відрізнєння цих принципів можливе лише в контексті природно-правового підходу, оскільки в його межах розрізняють право і закон. У межах законницької доктрини принцип верховенства права тотожний принципіві законності, для деякого – принципіві верховенства закону, оскільки для легістів закон це і є право, їх не відрізняють. Легіст, сповідуючи принцип державоцентризму, оголошуючи державну владу і закон найвищими цінностями, вважає, що право (закон) має лише державно-владне походження, являє собою правила (норми), створені державною владою, приписує законодавству характеристику загальнообов'язковості виконання їх для всіх і робить державну владу єдиним захисником цих законодавчих норм [3]. Право з позицій легізму постає єдиною формою права, яка є справжнім, правильним правом. Про природне право, природні права людини не йдеться, їх легізм заперечує. З такого трактування права неминуче випливає, що верховенство права – це і є верховенство закону, його норм як політичного, державно-владного утворення. Доки легістська доктрина була пануючою в українській правовій сфері, про верховенство права як явища, відмінного від закону, не говорилося [3; 4; 5]. Нині ситуація змінилася в тому плані, що на місце законницької доктрини претендує природно-правова, сутнісні риси якої складають сукупність загальнолюдських принципів, категорія природного права, феномен невідчужуваних природних прав людини тощо. Тобто, принцип тотожності права і закону вважається ненауковим знанням.

Для розуміння принципу верховенства права дуже важливим питанням є питання розуміння самого права. Для юснатуралістів право пов'язано найперше з природою, людським буттям, його витoki позадержавні. Воно має плюралістичну природу, існуючи як сукупність загальних принципів, які закріплюють загальнолюдські цінності і проявляється в різних формах, закон – лише одна із них. Ці принципи, будучи фундаментальними засадами людського буття, мають бути первинними стосовно позитивного (державного) права, яке має розроблятися, вдосконалюватися, розвиватися на їх основі. Це положення сучасної європейської правознавчої науки. Українські правники зійшлися на тому, що «верховенство права» – це панування права в юснатуралістичному розумінні. Тобто, це панування в реальному житті таких принципів загальнолюдського плану як: принцип людини як найвищої цінності, принцип справедливості, поваги до людської гідності, принцип рівності всіх суб'єктів права у праві, принцип добросовісності, розумності, гласності, відкритості судового процесу тощо. По суті виходить, що принцип верховенства права – це справді мегапринцип, який змістовно включає в себе низку загальних принципів права, згаданих вище. Але його складові – це не лише принципи права. Українські

правники вважають, що до його змісту відносяться також правові цінності та смисли, традиції, звичаї, легітимовані суспільством, норми права, інститути права тощо [2; 3; 4; 5; 8; 9; 10; 25].

Науковці зазначають, що національна правова традиція акумулює в собі результати багатовікового правового досвіду народу, містить усталені та змінні елементи, зберігає різноманітні правові феномени, що виражають як сутнісні, загальнолюдські смисли права, так і особливі, унікальні риси народу, який є творцем цієї традиції [11; 12]. Важливою місією національної правової традиції є її здатність єднати покоління та ідентифікувати своїх творців. Ми поділяємо думку О. Вовка, який стверджує, що правова традиція «може виражати у праві не лише зв'язки по лінії «сучасне – минуле», але і по лінії «сучасне – минуле – сучасне», коли специфіка існування правових явищ (наприклад, норм права) зумовлена впливом елементів сучасності, що у свою чергу спираються на розуміння минулого» [11; 12; 19, с. 6–7].

Дослідження української правової традиції підтверджує її понад тисячолітній розвиток на природно-правових засадах [20]. Ці засади можна вже помітити в контексті правової традиції княжої України-Руси. В цей період основною формою права є морально-правовий звичай, який стверджує цінності народної моралі, яку творили праукраїнці. Українські науковці наголошують цілком слушно, що праукраїнці стверджують нерозривну єдність права як природного регулятора суспільного життя із мораллю, формуючи феномен юридизованої моралі, що появляється із моралізованою правосвідомістю та буттєвою взаємодією праукраїнців, і підноситься над законодавством, позитивним правом, як штучним регулятором суспільних відносин. «Верховенство права адекватно прочитується саме із врахуванням такого симбіозу правового та морального і не може адекватно прочитуватися поза цим взаємозв'язком», – слушно підкреслює В. Градова [6, с. 105; 3].

Окремі аспекти ідеї верховенства права віднаходимо в низці пам'яток морально-правової культури того часу. У «Повісті...» Нестора наголошено на ідеї справедливої влади, і ця ідея стосується змісту верховенства права, бо ж воно реально не здійснюється в умовах несправедливого державного правління. Всю відповідальність за нещастя країни автор покладає на князів, наголошуючи, що Бог карає неправедних володарів, посилаючи нещастя на країну (напади половців, уособиці). В «Ізборнику 1073 року» Іоан Грішний піднімає питання принципів відносин людини з князівською владою, що також можна розглядати як дотичну до принципу верховенства права. Тут також розглядається ідея справедливої князівської влади. Це вже епоха християнізованої Русі, християнські цінності уже входять до змісту свідомості русичів, тому втілення справедливості пов'язувалося з людинолюбством князя, який має бути милосердним, захищати людей від свавілля і несправедливості феодалів [20; 21]. Князь постає у творі справедливим володарем і суд його істинний.

Низку аспектів, які розвивають ідею верховенства права, можна побачити в пам'ятці позитивного права «Руській Правді» [6; 20; 22; 23]. Дослідники стверджують, що цей правовий акт на дві третини змістовно побудовано на проукраїнському звичаєвому праві, в якому наші пращури намагалися стверджувати принцип справедливості, що є невід'ємним елементом верховенства права. До змісту верховенства права входять також принцип правової рівності, принцип загальності і, як свідчить дана пам'ятка, на демократичних засадах рівності і загальності розбудується судовий устрій за цим документом, вищі класи при тому не користуються правом гарантованих привілеїв, тобто покарання стає однаковим для злочинців будь-якого соціального стану, а індивідуалізовуватися буде жертва злочину. В основі державного керівництва має лежати принцип дуалізму: князь – віче, тобто, абсолютної повноти влади князь не може мати, до того ж віче залишає за собою право переобирати князя на підставі договору, а то й чинити над ним суд.

Слушно зараз зацитувати М. Аркаса який писав, що після Ярослава Мудрого залишилася спільна спадщина народу: «християнська наука і віра, церква і духовенство, письменство, і однакова книжна й церковна мова словенська по всіх наших землях ... осталося однакове право і закони, однаковий лад у громаді, в управі, однакові власті: життя по різних українських землях виробилося однакове і заставляло людей почувати себе близькими одні до одних» [23]. В правовій сфері залишився, як бачимо, добротний доробок, який був використаний

наступними поколіннями в плані розвитку принципу верховенства права. Добрий внесок у розвиток гуманістичного виміру в проукраїнському праві зробило християнство після хрещення Руси – воно додало до нього християнський гуманізм. «Цей аспект важливий для нинішніх українських правознавців, оскільки і ідея, і принцип верховенства права формується на засадах розвиненого особистісного «я», яке виступає джерелом його розвитку і засобом ствердження та захисту людської гідності як квінтесенції особистісного «я» [3; 6]. Християнство з його принципами любові до ближнього, рівності всіх вірян у Христі, особливої цінності людського життя тощо зміцнило духовний вимір життя праукраїнців, сприяло творенню людини-християнина з почуттям власної гідності, з сильними морально-етичними характеристиками. Ця ж людина-особистість формувалася як суб'єкт проукраїнського права, який, в свою чергу, доклався до наступного етапу розвитку ідеї верховенства права [20; 24].

Перше українське відродження у 15-16 ст. знаменне тим, що в цей час формується сучасний образ людини, яка, на відміну від людини середньовіччя, намагається сама вирішувати свою долю. Вчення, яке обґрунтовувало ці трансформації, дістало назву відродженецького гуманізму. Його стрижневим принципом став принцип цінності та могутності людського індивідуалізму, на відміну від фаталізму [6; 20; 24]. Ці люди розвивали складові верховенства права Литовсько-Руській державі, до якої українські землі увійшли зі своїм звичаєвим правом, «своєю старовиною»: «старини не рухати, новини не заводити», – великі князі литовські підтвердили українським землям звичаєве право й сприяли його подальшому розвитку, і воно поширилося в усій Литовсько-Руській державі. Специфічним ренесансним явищем, яке не мало аналогу у слов'ян, був братський рух. «Громадяни об'єднувались добровільно, на основі статуту, який проголошував рівність усіх членів братства, їх рівну міру відповідальності за доручену справу, тобто ці організації громадянства стверджували в житті принцип правової рівності як складову верховенства права», – зазначається в наукових джерелах [6]. Члени братств мали вести високоморальне життя, і що прикметно – вони вимагали звіту перед громадою навіть від діячів церкви, тобто, здійснювали контроль народу над громадськими інституціями, що теж ж аспектом верховенства права. Братчики переймалися збереженням «вольності всего народу», засад справедливості, відстоювали природні права українців в умовах ополчення та покатоличення населення.

Низка діячів і мислителів цієї епохи зробили добрий внесок у розроблення цієї проблематики: Ю. Рогатинець, Стефан Зизаній, Й. Борецький, І. Косинський, М. Смотрицький, С. Оріховський-Роксолан та ін. У їх творах піднімається питання природного права, природних прав народу на свою територію, мову, віру, ідентичність тощо. Зокрема, Павло Русин розвивав такі аспекти ідеї верховенства права як: ідея природних прав людини, ідея людини-особистості, принцип непорушності прав людини тощо [24; 26]. Він шанував людську особистість за розум і силу духу, а не за походження та титули, що було так актуально в епоху середньовіччя. Вважав, що в державі людина повинна мати право на повноцінне життя, свободу совісті, а правитель має бути розумним, розум, добросовісним, захищати «права і чесноти», ставитися з повагою до своїх підданих.

Видатний мислитель того часу С. Оріховський-Роксолан трактував право як природне, позадержавне явище, виражене сукупністю загальних принципів, які мають бути непорушними, розробляв питання розмежування права та закону, ствердження правового (справедливого) закону, підкорення йому королівської влади, принцип справедливої суду, визнання королем природних прав підданих, їх захист; проблема захисту природного права на національну ідентичність; проблема подолання неправа в державі тощо [17].

Козацька епоха зберегла ці напрацювання збагатила їх у нових умовах. Народ продовжував розвивати звичаєве право, стрижнем якого була проблема усередненої справедливості. Козацький народ шанував звичай, він був творений народом і відповідав його запитам на добро, справедливість, повагу до людської гідності тощо. Звичаєве право виявило себе в самій державній організації та в чинності органів, створених на основах звичаєвого права. Сама держава за цієї доби та її органи і були втіленням звичаєвого права [27; 28]. Правовий звичай сприяв розвитку народної правотворчості, демократизму, самоврядного життя, взаємної поваги, зміцнював єдність моралі та права тощо.

Мислителі української барокової культури: І. Гізель, М. Козачинський, Г. Кониський, П. Могила, Т. Прокопович, Д. Туптало, Я. Щербацький, С. Яворський та ін. розвивали напрацьовані попередниками аспекти верховенства права, трактували в демократичній інтерпретації теорію природного права та суспільного договору, вчення про освіченого володаря [26; 28; 29]. Їх турбувала проблема захисту природних прав народу, ствердження принципу справедливості у відносинах людей, боротьби зі свавіллям, проблема обмеження державної влади – ці аспекти безпосередньо стосуються верховенства права. Ці ідеї розробляються в руслі європейської правової традиції того часу. Вони суголосі творчості Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є, Т. Пейна, І. Канта, Дж. Вашингтона та ін. передових мислителів новоевропейської епохи та доби Просвітництва. Професори Києво-Могилянської академії розробляли вчення про єдність моралі та права, що є чи не найефективнішими регуляторами суспільних відносин, в основі яких такі вищі духовні цінності як справедливість, рівність, людська гідність, спільне благо, свобода тощо, які здатні гармонізовувати людські взаємовідносини [6; 26; 29].

Чи не найбільш демократичним правовим актом цього часу є Конституція Пилипа Орлика. В її змісті бачимо юснатуралістичне трактування права як сукупності загальних принципів, що закріплюють вищі духовні морально-етичні цінності, захист природних прав людини і народу, принцип виборності органів влади, принцип обмеження державної влади, принцип гласності, добросовісності, принцип спільного блага тощо – всі ці положення і принципи є змістовними складовими верховенства права [30]. Дослідники вважають, що Пилипом Орликом тим самим сформульовано в цьому акті концепцію правової держави [3; 4; 5; 6].

Окупація українських земель зумовила знищення державності та офіційного українського права. Проте цей розрив у тягlostі національної правової традиції не означав її остаточне знищення. В XIX – поч. XX ст. наш народ розвивав своє право у формах правового звичаю, довірливого права, правової свідомості тощо. Окрім цього потужно розвивається юснатуралістична ідеологія. Її ідеями пронизана творчість кирило-мефодіївців, зокрема твору М. Костомарова «Книга буття українського народу», в якому автор захищає природні права народу жити по своїй волі, бути самим собою, стверджує основи республіканізму, принцип виборності виконавчої влади, підзвітність її народним зборам, принцип відкритості, поваги до індивідуальної свободи, принцип правової рівності громадян тощо [6; 24].

На природно-правовій основі розвиває свої морально-правові погляди Тарас Шевченко. Стриженва проблема його творчості – захист природних прав людини і народу від окупації, звільнення українців з московського рабства. Мислитель показав, що знищення природного права народу на життя, свободу, національну ідентичність зумовлює знищення природних права на життя та свободу людини, що належить до цієї нації [6; 21; 26]. «Відсутня національна держава українців, і як наслідок – тотальне безправ'я як всього народу, так і окремих його представників, тобто, тотальне заперечення верховенства права» [6, с. 158]. Нині ми знаємо, що верховенство права реально можливе лише в національній демократичній суверенній державі.

Різні аспекти природно-правової доктрини, яка є основою принципу верховенства права, розробляли: М. Грушевський, С. Дністрянський, Д. Донцов, М. Драгоманов, М. Міхновський, І. Франко, А. Шептицький та ін. М. Драгоманов розробив модель парламентської конституційної держави із засадами самоврядування. Відстоював принцип рівності усіх у громадянських правах та обов'язках. Був палким противником насильства, одним із основних природних прав людини вважав право опору урядовому свавіллю [31, с. 902].

Франко І. продовжив розвиток природно-правової парадигми. Добрий знавець народних звичаїв, в т.ч. правових, вважав їх «ефективним регулятором суспільних відносин, створених самим народом, та й загалом оригінальним свідченням прагнення народу до справедливості та самоорганізації» [6; 24]. Мислитель піднімав питання справедливого суду і справедливого, тобто, правового закону як засобів захисту прав людини та народу. Захищаючи природні права українців, акцентував на необхідності обмеження свавілля влади справедливими законами. Осуджував соціальну і правову нерівність, гідність людини відносив до основних загальнолюдських цінностей.

Грушевському М. належить створення концепції народу-нації як творця державно-політичного, а, отже, і правового життя. Він розвивав ідею природних прав народу на життя, повагу до національної гідності, на власну мову, право, культуру, протест проти гноблення, право мати майбутнє, що є втіленням природної справедливості [32]. Власна національна демократична суверенна держава має мати гарантії забезпечення реалізації верховенства права. IV Універсал Центральної Ради, автором якого він був, закріпив принцип рівноправності всіх народів України, а також цілий спектр громадянських прав, незалежно від розмаїтих відмінностей громадян [6; 33; 27; 22].

Різні аспекти змісту принципу верховенства права розробляли українські діячі та мислителі в першій пол. XX ст. Це і М. Міхновський, і В. Винниченко, і Ю. Липа, і Д. Донцов, і діячі православної та греко-католицької церков І. Огієнко, А. Шептицький, Й. Сліпий та ін.. Керуючись принципом любові до ближнього, рівності християн у Христі, християнськими заповідями, церковні діячі намагалися у важкі часи окупації українських земель відстоювати принцип поваги до природних прав нації та людини, захищали загальнолюдські цінності, що співпадають із християнськими [6; 21; 22; 26; 33].

Сьогодні дуже важливо, дослідивши нашу національну правову традицію, багату практичною та ідеологічною спадщиною, про яку було сказано вище, використати в державно-правових перетвореннях той досвід, який пережив віки і не втратив своєї актуальності. Реальне втілення верховенства права у суспільні відносини – це і є завдання правового реформування, без якого Україні не стати правовою державою.

Висновки. На підставі зробленого аналізу проблеми змістовного виміру верховенства права в українській правовій традиції можна виокремити наступне:

- починаючи з епохи княжої України-Руси, в правовій культурі праукраїнців розробляються окремі фрагменти, ідеї, смисли, які складають змістовні характеристики верховенства права. Серед них: ідея справедливого князя, справедливого суду, поваги до людського життя, людської гідності, ідея спільного блага, ідея розрізнення права та закону тощо;
- в епоху Литовсько-Руської та Козацької держави продовжується розвиток природно-правової парадигми, в контексті якої можливе прочитання та реалізація принципу верховенства права. Його змістовні компоненти втілює звичаєве право, магдебурзьке право та морально-правова ідеологія, яку розвивають провідні діячі та мислителі цього історичного періоду;
- неперервність природно-правової традиції та компонентів змісту верховенства права в українському праві продовжується і в період окупації українських земель в XIX – поч. XX ст. Цей період в умовах ліквідації офіційного державного права, демонструє живучість правових звичаїв та природно-правової ідеології, в руслі яких розвиваються змістовні характеристики верховенства права. Нині необхідно відродити і максимально використати доволі багату національну правову спадщину по розвитку змісту верховенства права в нинішніх державно-правових перетвореннях.

Використана література:

1. Авер'янов В. Б. Принцип верховенства права в новій адміністративно-правовій доктрині. Часопис Київського університету права. 2006. № 1. С. 3–8.
2. Бордун-Комар Н. І. Принцип верховенства права як метод ефективного судового захисту прав людини в Україні. Sciences of Europe. 2020. Vol. 2, № 61. Praha, Czech Republic. С. 32–34.
3. Верховенство права: традиція доктрини і потенціал практики : монографія / М. Г. Патей-Братасюк, В. Д. Гвоздецький, О. Г. Мурашин та ін. ; за заг. ред. М. Г. Патей-Братасюк. Київ : Видавництво Європейського університету, 2010. 536 с.
4. Головатий С. Верховенство права, або ж правовладдя: вкотре про доктринальні манівці вітчизняної науки. Право України. 2010. № 5. С. 64–75.
5. Головатий С. П. Верховенство права : монографія : у 3 кн. Київ : Фенікс, 2006. Кн. 2 : Від доктрини – до принципу. 885 с.
6. Градова В. Ідея верховенства права в українській правовій традиції : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Київ, 2012. 248 с.

7. Гуцуляк Ю. В. Верховенство Конституції як фундаментальний принцип правопорядку у нормативістській правовій доктрині. Вісник ЛТЕУ. Юридичні науки. 2022. № 11(22). С. 29–34. URL: <https://journals-lute.lviv.ua>.
8. Гордієнко Д. Принцип верховенства права в українському законодавстві. У: Роль практики Європейського суду з прав людини в утвердженні принципу верховенства права : матеріали круглого столу / за ред. І. Г. Оборотова. Миколаїв, 2016. 53 с. С. 18–22.
9. Євтошук Ю. О. Принцип пропорційності як необхідна складова верховенства права : автореф. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2015. 19 с.
10. Козюбра М. Верховенство права і Україна. Право України. 2012. № 1–2. С. 30–63.
11. Шевцова А. Відродження та розвиток національної правової традиції як засада правового реформування сучасної України. KELM (Республіка Польща). 2020. № 4 (32), vol. 2. С. 203–209.
12. Шевцова А. Співіснування позитивізму та юснатуралізму в українській правовій традиції XIX – поч. XX ст. Порівняльно-аналітичне право. 2019. № 5. С. 56–59.
13. Чепульченко Т. О. Принцип верховенства права як відображення генезису прав людини в сучасній правовій державі. URL: <https://www.nbuv.gov.ua>.
14. Шевчук С. Доктрина верховенства права і конституціоналізму: історична генеза і співвідношення. Право України. 2010. № 3. С. 52–61.
15. Гаудер П. Верховенство права в реальному світі / пер. з англ. Д. Вовка, В. Гончарова, К. Горобця та ін. ; кер. проекту Д. Лученко ; наук. ред. Д. Вовк. Харків : Право, 2018. 392 с.
16. Бікс Брайан. Теорія природного права. У: Філософія права / пер. з англ. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2007. 1254 с. С. 20–36.
17. Шумак І. О. Теорія природного права Станіслава Оріховського. Держава і право. Щорічник наук. праць молодих вчених. Київ : Ін Юре, 1999. Вип. 2. С. 33–37.
18. Алексі Р. Існування прав людини. Право України. 2011. № 8. С. 121–130.
19. Вовк Д. Правова традиція: підходи до розуміння. Державне будівництво та місцеве самоврядування. 2012. Вип. 23. С. 3–15.
20. Попадинець Г. О. Український світоглядно-філософський гуманізм як засада розвитку української правової культури : дис. ... канд. філос. наук : 12.00.12. Київ, 2008. 196 с.
21. Мірошніченко М. І., Мірошніченко В. І. Історія вчень про державу і право : навч. посіб. Київ : Атіка, 2001. 223 с.
22. Шевченко О. О., Вовк О. Й., Капелюшний В. П. та ін. Історія українського права / за ред. О. О. Шевченка. Київ : Олан, 2001. 214 с.
23. Аркас М. М. Історія України-Русі. Київ, 1991. 456 с.
24. Шевцова А. В. Співвідношення права та закону в українській правовій традиції : дис. ... докт. філософії : 081 – право. Київ, 2024.
25. Серьогін С. В. Верховенство права в Україні : проблеми розуміння та застосування : монографія. Дніпропетровськ : Грані, 2014. 124 с.
26. Хвойницька Х. М. Легітимація природного права в Україні та європейська юснатуралістична традиція : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.05. Львів, 2013. 199 с.
27. Кузьминець О., Калиновський В., Дігтяр П. Історія держави та права України : навч. посіб. / за заг. ред. чл.-кор. АПН України, проф. Ю. Кондратьєва. Київ : Україна, 2000. 429 с.
28. Дорошенко Д. Нариси історії України : у 2 т. Вид. 2. Мюнхен, 1992. 349 с.
29. Кашуба М. В. та ін. Проблема людини в українській філософії XVI–XVIII ст. Львів : Логос, 1998. 238 с.
30. Орлик П. Вивід прав України. У: Історія філософії України : хрестоматія : навч. посіб. / упоряд. М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русин, А. К. Бичко та ін. Київ : Либідь, 1993. 560 с. С. 148–153.
31. Драгоманов М. Проект Статуту спілки «Вільний Союз». У: Антологія лібералізму. Політико-правничі вчення та верховенство права. Київ : Книги для бізнесу, 2008. С. 896–988.
32. Грушевський М. Історія України-Руси : у 6 т. Київ, 1993. Т. III. 503 с.
33. Захарченко П. П. Історія українського права : навч. посіб. Київ : ВД «Освіта України», 2019. 436 с.

References:

1. Averianov, V. B. (2006). Pryntsyp verkhovenstva prava v novii administratyvno-pravovii doktryni [The Principle of the Rule of Law in the New Administrative-Legal Doctrine]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*, No. 1, pp. 3–8. [in Ukrainian].

2. Bordun-Komar, N. I. (2020). Pryntsyp verkhovenstva prava yak metod efektyvnoho sudovoho zakhystu prav liudyny v Ukraini [The Principle of the Rule of Law as a Method of Effective Judicial Protection of Human Rights in Ukraine]. *Sciences of Europe*, Vol. 2, No. 61, Praha (Czech Republic), pp. 32–34. [in Ukrainian].
3. Patei-Bratasiuk, M. H., Hvozdetzkyi, V. D., Murashyn, O. H., et al. (2010). *Verkhovenstvo prava: tradytsiia doktryny i potentsial praktyky* [Rule of Law: Tradition of Doctrine and Potential of Practice]. (M. H. Patei-Bratasiuk, Ed.). Kyiv: Vydavnytstvo Yevropeiskoho Universytetu. 536 p. [in Ukrainian].
4. Holovatyi, S. (2010). Verkhovenstvo prava, abo zh pravovladdia: vkortre pro doktrynalni manivtsi vitchyznianoi nauky [Rule of Law, or the Rule of Lawfulness: Once Again on Doctrinal Dead Ends of Domestic Scholarship]. *Pravo Ukrainy*, No. 5, pp. 64–75. [in Ukrainian].
5. Holovatyi, S. P. (2006). *Verkhovenstvo prava* [Rule of Law]: Monograph in 3 vols. Kyiv: Feniks. Vol. 2: *Vid doktryny – do pryntsypu* [From Doctrine to Principle]. 885 p. [in Ukrainian].
6. Hradova, V. (2012). Ideia verkhovenstva prava v ukrainskii pravovii tradytsii [The Idea of the Rule of Law in the Ukrainian Legal Tradition]: PhD Thesis (Law), 12.00.12. Kyiv. 248 p. [in Ukrainian].
7. Hutsuliak, Yu. V. (2022). Verkhovenstvo Konstytutsii yak fundamentalnyi pryntsyp pravoporiadku u normatyvistskii pravovii doktryni [Supremacy of the Constitution as a Fundamental Principle of Legal Order in the Normativist Legal Doctrine]. *Visnyk LTEU. Yurydychni nauky*, No. 11(22), pp. 29–34. Retrieved from: <https://journals-lute.lviv.ua> [in Ukrainian].
8. Hordiienko, D. (2016). Pryntsyp verkhovenstva prava v ukrainskomu zakonodavstvi [The Principle of the Rule of Law in Ukrainian Legislation]. In I. H. Oborotov (Ed.), *Rol praktyky Yevropeiskoho sudu z prav liudyny v utverdzhenni pryntsypu verkhovenstva prava* [The Role of the ECtHR Case Law in Establishing the Rule of Law]: Round Table Proceedings (Mykolaiv), pp. 18–22. 53 p. [in Ukrainian].
9. Yevtoshuk, Yu. O. (2015). Pryntsyp proportsiinosti yak neobkhdna skladova verkhovenstva prava [The Principle of Proportionality as a Necessary Element of the Rule of Law]: PhD Thesis Abstract (Law), 12.00.01. Kyiv. 19 p. [in Ukrainian].
10. Koziubra, M. (2012). Verkhovenstvo prava i Ukraina [The Rule of Law and Ukraine]. *Pravo Ukrainy*, No. 1–2, pp. 30–63. [in Ukrainian].
11. Shevtsova, A. (2020). Vidrodzhennia ta rozvytok natsionalnoi pravovoi tradytsii yak zasada pravovoho reformuvannia suchasnoi Ukrainy [Revival and Development of the National Legal Tradition as a Basis for Legal Reform in Modern Ukraine]. *KELM* (Republic of Poland), No. 4 (32), Vol. 2, pp. 203–209. [in Ukrainian].
12. Shevtsova, A. (2019). Spivisnuvannia pozytyvizmu ta yusnaturalizmu v ukrainskii pravovii tradytsii XIX – poch. XX st. [Coexistence of Positivism and Jusnaturalism in the Ukrainian Legal Tradition of the 19th – Early 20th Centuries]. *Poryvniialno-analitychne pravo*, No. 5, pp. 56–59. [in Ukrainian].
13. Chepulchenko, T. O. (2025). Pryntsyp verkhovenstva prava yak vidobrazhennia henezysu prav liudyny v suchasni pravovii derzhavi [The Rule of Law Principle as a Reflection of the Genesis of Human Rights in a Modern Rule-of-Law State]. Retrieved from: <https://www.nbu.gov.ua> [in Ukrainian].
14. Shevchuk, S. (2010). Doktryna verkhovenstva prava i konstytutsionalizmu: istorychna geneza i spivvidnoshennia [The Doctrine of the Rule of Law and Constitutionalism: Historical Genesis and Correlation]. *Pravo Ukrainy*, No. 3, pp. 52–61. [in Ukrainian].
15. Gauder, P. (2018). *Verkhovenstvo prava v realnomu sviti* [The Rule of Law in the Real World]. (D. Vovk, V. Honcharov, K. Horobets, et al., Trans.; D. Luchenko, Project Lead; D. Vovk, Scientific Ed.). Kharkiv: Pravo. 392 p. [in Ukrainian].
16. Bix, B. (2007). Teoriia pryrodnoho prava [Natural Law Theory]. In *Filosofia prava* [Philosophy of Law]. Kyiv: Osnovy (Solomiia Pavlychko Publishing). pp. 20–36 (of 1254 p.). [in Ukrainian].
17. Shumak, I. O. (1999). Teoriia pryrodnoho prava Stanislava Orikhovskoho [Stanislav Orikhovskiy's Theory of Natural Law]. *Derzhava i pravo. Shchorichnyk nauk. prats molodykh vchenykh*, Issue 2, Kyiv: In Yure, pp. 33–37. [in Ukrainian].
18. Alexy, R. (2011). Isnuvannia prav liudyny [The Existence of Human Rights]. *Pravo Ukrainy*, No. 8, pp. 121–130. [in Ukrainian].
19. Vovk, D. (2012). Pravova tradytsiia: pidkhody do rozuminnia [Legal Tradition: Approaches to Understanding]. *Derzhavne budivnytstvo ta mistseve samovriaduvannia*, Issue 23, pp. 3–15. [in Ukrainian].
20. Popadynets, H. O. (2008). Ukrainskyi svitohliadno-filosofskyi humanizm yak zasada rozvytku ukrainskoi pravovoi kultury [Ukrainian Worldview-Philosophical Humanism as a Basis for the

- Development of Ukrainian Legal Culture]: PhD Thesis (Philosophy), 12.00.12. Kyiv. 196 p. [in Ukrainian].
21. Miroshnychenko, M. I., & Miroshnychenko, V. I. (2001). *Istoriia vchen pro derzhavu i pravo* [History of Doctrines of State and Law]: Textbook. Kyiv: Atika. 223 p. [in Ukrainian].
 22. Shevchenko, O. O., Vovk, O. Y., Kapeliushnyi, V. P., et al. (2001). *Istoriia ukrainskoho prava* [History of Ukrainian Law] / ed. by O. O. Shevchenko. Kyiv: Olan. 214 p. [in Ukrainian].
 23. Arkas, M. M. (1991). *Istoriia Ukrainy-Rusi* [History of Ukraine-Rus]. Kyiv. 456 p. [in Ukrainian].
 24. Shevtsova, A. V. (2024). *Spivvidnoshennia prava ta zakonu v ukrainskii pravovii tradytsii* [The Relationship between Law and Statute in the Ukrainian Legal Tradition]: Doctor of Philosophy Thesis, 081 – Law. Kyiv. [in Ukrainian].
 25. Serohin, S. V. (2014). *Verkhovenstvo prava v Ukraini: problemy rozuminnia ta zastosuvannia* [The Rule of Law in Ukraine: Problems of Understanding and Application]: Monograph. Dnipropetrovsk: Hrani. 124 p. [in Ukrainian].
 26. Khvoinytska, Kh. M. (2013). *Lehitymatsiia pryrodnoho prava v Ukraini ta yevropeiskayus naturalistychna tradytsiia* [The Legitimation of Natural Law in Ukraine and the European Jusnaturalist Tradition]: PhD Thesis (Philosophy), 09.00.05. Lviv. 199 p. [in Ukrainian].
 27. Kuzmynets, O., Kalynovskyi, V., & Dihtiar, P. (2000). *Istoriia derzhavy ta prava Ukrainy* [History of the State and Law of Ukraine]: Textbook / under the general editorship of Acad. of Ped. Sci. of Ukraine, Prof. Yu. Kondratiev. Kyiv: Ukraina. 429 p. [in Ukrainian].
 28. Doroshenko, D. (1992). *Narysy istorii Ukrainy* [Essays on the History of Ukraine]: In 2 vols., 2nd ed. Munich. 349 p. [in Ukrainian].
 29. Kashuba, M. V., et al. (1998). *Problema liudyny v ukrainskii filosofii XVI–XVIII st.* [The Human Problem in Ukrainian Philosophy of the 16th–18th Centuries]. Lviv: Lohos. 238 p. [in Ukrainian].
 30. Orlyk, P. (1993). *Vyvid prav Ukrainy* [Exposition of the Rights of Ukraine]. In *Istoriia filosofii Ukrainy: khrestomatiia* [History of Philosophy of Ukraine: A Reader] / comp. M. F. Tarasenko, M. Yu. Rusyn, A. K. Bychko, et al. Kyiv: Lybid, pp. 148–153 (of 560 p.). [in Ukrainian].
 31. Drahomanov, M. (2008). *Proekt Statutu spilky “Vilnyi Soiuz”* [Draft Statute of the “Free Union” Association]. In *Antolohiia liberalizmu. Polityko-pravnychi vchennia ta verkhovenstvo prava* [Anthology of Liberalism. Political-Legal Doctrines and the Rule of Law]. Kyiv: Knyhy dlia biznesu, pp. 896–988. [in Ukrainian].
 32. Hrushevskyi, M. (1993). *Istoriia Ukrainy-Rusy* [History of Ukraine-Rus]: In 6 vols. Kyiv. Vol. III. 503 p. [in Ukrainian].
 33. Zakharchenko, P. P. (2019). *Istoriia ukrainskoho prava* [History of Ukrainian Law]: Textbook. Kyiv: Vydavnychi Dim “Osvita Ukrainy”. 436 p. [in Ukrainian].

Makarova O. V. Substantive components of the principle of the rule of law as an integral part of the Ukrainian legal tradition

This article reveals the problem of the substantive components of the principle of the rule of law in the context of the Ukrainian legal tradition. A historical-legal approach is applied, which allows us to trace how individual fragments, components, ideas, provisions, and principles included in the content of the principle of the rule of law developed in the continuity of the national legal tradition. It is emphasized that the principle of the rule of law is a multifaceted, very rich phenomenon in content. It is not a static phenomenon, but a dynamic, changing, open to innovations. It is found that the national legal tradition is capable of significantly influencing the legal development of the people, determining its directions and priorities.

It is substantiated that, starting from the era of princely Ukraine, in the legal culture of the ancient Ukrainians, certain aspects of the content of the rule of law began to be developed. In particular, in legal custom, searches were made for an equal measure of justice for subjects of law, the principle of unity of law and morality was affirmed, the principle of the common good was laid at the basis of law, good faith and wisdom were valued.

A number of monuments of legal culture contain the ideas of natural law, a fair trial, a just prince, responsibility for the fate of the people, the duty to protect subjects, respect their life and dignity, etc. These ideas, related to the content of the rule of law, developed in the context of the jusnaturalistic paradigm, which will remain the basis of the legal development of Ukrainians in subsequent eras.

In the Lithuanian-Rus and Cossack states, such substantive components of the rule of law will be developed as: the principle of inalienable natural rights of the people and man, the principle of a just

ruler, a fair court, the principle of respect for human dignity and national identity, etc. In the era of the loss of state independence, the development of the problem of the rule of law continued to develop unofficially. Now it is important to use these valuable achievements of the national legal tradition in legal reform.

Key words: *law, morality, jusnaturalism, natural human rights, rule of law, national legal tradition, principles of law, universal human values, legal reforms.*

Дата першого надходження рукопису до видання: 10.10.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.11.2025

Дата публікації: 24.12.2025